

ԼԵՐ ԿԱՄՍԱՐ

Պատմություն 1918 թվի Կովկասյան անցքերու

Համառոտագրություն.-Կովկասյան ազգերու փոխհարաբերությունները.-
 Միրահարությունը քաղաքականության մեջ.-Քուն և երագ.- Թե ինչպես տաճիկը
 բարև կուտա կովկասյան կառավարությանը և թե ինչպես կովկասյան
 կառավարությունը աչքը առաստաղը կձգե՝ շինանալով ինչ պատասխանել.-
 Տաճիկը կըսե. “Երզնկան տուր”, սեյմը կըսե. “չեմ տար”.- Տաճիկը սուրը կհանե -
 Կովկասը Երզնկան կուտա.- Դարձյալ, թե ինչպես Տաճիկը Մամախաթունը
 կուզե.- Թե ինչպես Կովկասը չի տար. Ինչպես հետո կուտա.- Տաճիկը Կարինը
 կուզե.- Կովկասը չի տար.- Ետքեն կուտա.- Տաճիկը Ղարս, Բաթում և Արդահան
 կուզե. -Կովկասը ոչ մեկն ալ չի տար.-Ետքեն բոլորն ալ կուտա. -Կովկասյան
 եղբայրները իրենց կարողութենեն հուսահատ՝ օժիտով աղջիկ կփնտրեն,
 -Հայաստանը կարգով կսիրե ու կատե բոլոր համաձայնողականները.-
 Հայկական պատվիրակությունը Ահարոնյանի առաջնորդությամբ Փարիզ
 տնփեսա կերթա.- Թե ինչպես Ամերիկան հույս և կաթ կուտա մանուկ
 Հայաստանին:

Մասն առաջին

Ընդհանուր ակնարկ

Կովկասը, որ խոշոր բնակարան մըն, է, կպատկաներ Ռուսիու, որը տված էր
 հայ, թուրք և վրացի եղբայրներուն վարձու: 1918 թվին, երբ Ռուսիա իր կինը
 մտաբերելով քաշվեցավ, վարձվորները տարի մը ամբողջ տիրոջ սպասելե զկնի,
 երբ տեսան չի գար, երեք եղբայրները ինքզինքին տեր հռչակեցին տանը ու

դադրեցան վարձք վճարել: Ասկե տարի մը վերջ ալ անհամաձայնություն ծագեցավ մեջերսին ու ինքնորոշվելով բաժնավեցան: Հայաստանը արհեստով վաճառական էր, Վրաստանը՝ “կանդուկտոր”, իսկ Ադրբեջանը՝ մսագործ:

Այս ատենները հեռավոր Եվրոպիո մեջ երկու գերդաստան կապրեին՝ համաձայնականներ և գինակիցներ ազգանուններով: Այս գերդաստանները կատեին գիրար և չորս տարիե ի վեր գնդակ կնետեին իրարու: Մեծ եղբայրը՝ Հայաստանը, ի հնուց անտի կսիրեր համաձայնության աղջիկներեն մեկուն՝ ծովերի թագուհի Անգլիո ու մինչև այս շրջանին ալ կշարունակեր սիրել մանկական ջինջ սիրով մը: Անպատասխան մնալով սիրո մեջ սակայն, իր սիրտը ոտանավորներու և արձակներու մեջ կգեղեր:

Բաթումի բանակցություններուն Վրաստանն ու Գերմանիան իրար հետ ժպիտի մը փոխանակություն ունեցան: Հետո միայն սերը խորանալով, Վրաստանն ինքզինքը զսպել չկրցավ և տուն դառնալով, Գերմանիան իր քով կանչեց ու ինկավ անոր գիրկը: Մյուս եղբայր՝ Ադրբեջանը, ճիշտը խոսած, դեռ արթունքի հասած չէր, բայց տեսնելով, որ իր երկու եղբայրները առանձին տուն տեղ դառնալու վրա կխորհին, ինքն ալ Գերմանիո կառապան Տաճիկին գիրկն ինկավ, որ այդ թվին Գերմանիո պայուսակը շալակած անոր ետևեն կերթար: Ադրբեջանը ամենեն ուշն սկսավ, բայց ամենեն շուտ տեղ հասավ իր նպատակներուն մեջ: Ալ այնուհետև ամեն գիշեր Տաճիկին հետ միասին է՛ին. մերթ պարտեզին դռնակեն ներս կառներ Կովկաս, մերթ պատուհանեն կքաշեր:

Այս բանը պիտի ըսեմ, բնավ Հայաստանին սրտովը չէր:

Այս կերպ, թեպետև ամեն ոք իր սրտին մեջ կսիրեր մեկ ուրիշը, բայց եղբայրները իրար հանդիպելով անանկ կցուցնեին, որպես թե գիրար միայն կսիրեն, և մեկին պատահած վնասը բոլորին կհաշվեն:

Սակայն հետագա դեպքերը եկան պարզելու այս կեղծիքը:

Տաճիկը կհագա

Մենք գիտենք, որ մինչև 1918 թիվը Ռուսիա՝ Ադրբեջանը տուն թողնելով՝ իր հետն առած Վրաստանն ու Հայաստանը, կովի մեջ էր մտեր Տաճիկի հետ Կովկասին սահմաններուն վրա՝ երբ առտու մը հանկարծ Ռուսիա բոլշևիկ դարձավ ու գնաց տուն հանգստանալու:

Երբ որ Ռուսը քաշվեցավ, անոր ետևեն Վրացին ու Հայն ալ կպատրաստվեին մեկնիլ տուն: Այս տեսնելով, քանակին հրամանատար Նազարբեկյանը հայուն թևեն քաշեց, մեկդի տարավ ու այսպես ըսավ անոր.

-Բարեկամ, ի՞նչ կընես, մեր վիճակն ուրիշ է, Ռուսինը՝ ուրիշ: Ո՞ր կերթաս, ճակատը մերկացնես նե՛ Տաճիկը կուգա կնորթե քեզի, չէ՞:

-Ճշմարիտ կգրուցես, Ձերդ գերագանցություն, ամնա, դե, հոգներ եմ, կուգեմ անգամ մը տունը հանդիպել: Տաճիկը կուգա նե՛ ըսե թող քիչ մը սպասե, ես ահավասիկ դպնամ տուն ու դառնամ կովեմ:

Այս ըսելով հայ գինվորը վերցուց պարկ մը, մտավ Ռուսին թողած պահեստը, աղեկ մը լեցուց շաքարով, ապուխտով, կոշիկով, ճերմակեղենով, վրաններով, հրացաններով, շինելներով, կոնակն արավ ու տուն գնաց: Ճակատը մերկացավ:

Տաճիկը, որ մինչ այդ Ռուսին հարվածներուն տակ խելակորույս կփախչեր, հանկարծ, հարվածներու դադարում նկատելով կոնակին՝ մեջքն ուղղեց, ետև նայեցավ, թե ինչո՞ւ չեն ծեծեր իրեն: Տեսավ՝ մարդ չկա: Անոր հետախույզները առաջացան՝ դարձյալ մարդ չկա: Բարձր հագաց Տաճիկը՝ ոչ մեկ ձայն չեղավ ու ներս մտնել կուգեր, բայց ինքնագլուխ մտնելը քաղաքավարության դեմ համարելով՝ դուռը զարկավ ու հարցուց Կովկասի կառավարությանը, թե կարելի՞ է մտնել:

-Երկու շաբաթ ժամանակ տուր, մերկ եմ, մինչև ծածկվիմ,-պատասխանեց Կովկասյան կառավարությունը ներսեն:

Եվ ժողովի նստան կովկասյան եղբայրները Թիֆլիսիսն մեջ, թե ինչպես ընեն, որ առանց կովելու հաղթեն Տաճիկին:

Մենք թողունք Տաճկին Երզնկայի դռան վրա, թող քիչ մը ծեծե ու դառնանք Թիֆլիս:

Ժողով

Դահլիճին մեջ սմբաժ նստած է Հայաստանը. դանակ զարնես՝ պուտ այրուն չի կաթեր: Վրաստանը երկու միտքի մեջ ընկղմեր անդադար կերթնեկե. իսկ Ադրբեջանին վարի շուրթերը կողողան ժպիտեն:

Հայաստանն ու Վրաստանը կուզեն բան մը ըսել իրարու, բայց կնայեն Ադրբեջանին ու կքաշվեն ըսելու: Վերջապես, Հայաստանը դարձավ Վրաստանին.

-Տղա՛, ի՞նչ կխորհիս, ի՞նչ ընենք:

-Չեմ գիտեր, ես ալ շաշմիշ եմ եղեր,-պատասխանեց Վրաստանը:

-Դո՞ւն ինչ կմտածես, -դարձավ Հայաստանը Ադրբեջանին:

-Դուք ինչ՝ ես ալ այն, մենք բոլորս մեկ տան գավակներ ենք,- ըսավ Ադրբեջանը շրթունքները կծելով:

-Մենք կկռվինք, -վրա բերավ Հայաստանը փորձող հայացք մը նետելով անոր երեսն ի վեր, իսկ դո՞ւն...

-Ես ալ կկռվեի, եթե զենք գործածել գիտնայի, կյանքիս մեջ բնավ զենք չեմ առեր ձեռքս: Վախնամ գնդակը պարպելուս սխալմամբ քեզի առնե, ինչու որ նշան չեմ բռնիր:

(Ադրբեջանին ենթադրությունը իրականացավ վերջեն. ինչքան որ հրացանը Տաճկին բռնեց՝ միշտ Հայուն դպավ):

Վրաստանն ու Հայաստանը հոս առաջին անգամ զգացին, որ մենակ են:

Հայաստանը դարձյալ հոգ չպիտի ըներ, եթե միայն Վրաստանին վրա հույս ունենար: Ան գիտեր իր եղբոր հեղհեղուկ բնությունը. գիտեր, որ տունեն մինչև

եկեղեցի հասնելը տասը տեսակ Աստծո երկրպագել գիտեր, որ անոր սկզբունքները արևածաղկին նման երեսն արևին կպտտեր:

Բայց կովեն գատ ուրիշ էլք չուներ. ուստի ջղային շարժումով մը ոտքի ելավ, կռուվըր սեղմեց ու սեղանին գարնելով գոչեց.

-Ես կկովեմ մինչև արյանս վերջին կաթիլը:

-Էհ, քանի մը կաթիլ ալ ես կկովեմ...

-Ուրեմն, կոհիվ,-վճռաբար գոչեց Հայաստանը:

-Կոհիվ, այո... տեսակ մը կոհիվ,-կմկմաց Վրաստանն ու պատրաստության անցավ:

Հայաստանը պոռաց իր ժամկոչ Ավետիս Ահարոնյանին «Ահագանգը» տալ, որուն չվանին ծայրերեն բռնած էր արդեն ու կապասեր: Հնչեց «Ահագանգը», հայությունը թունդ առավ, ճակատ մնացած զինվորները տուն վազեցին ու սկսեցին բոլոր եռանդով... հանգստանալ. սպաները քաղաք խուժեցին և օրիորդներու թևերը մտան, հայտարարվեցավ ամենայն ինչ գորքի համար: Այս հրամանի գործությամբ առուտուրն ու վաճառականությունը գորքի ձեռքն անցավ և ռուսին պահեստները հրապարակ թափվելով՝ սկսեցին վաճառվել: Զինվորները ապրանքները ճակատեն տուն կկրեին կնիկներուն պահ կուտային ու վերստին ճակատ կդառնային՝ երգելով.

Արշավենք եղբայրք, դեպի Տաճկաստան,

Չարդենք թյուրքերին, փրկենք Հայաստան...

Պարզելու համար, թե ինչպես կարշավեին հայ զինվորները Տաճկաստան, կշարդեին թյուրքերին, կփրկեին Հայաստան՝ բերեմ ականատեսի մը սույն պատմությունը:

-Մեր սենյակին միակ պատուհանը մեծ փողոցին կնայի. գիշերները ծեր հայրս ճիշտ պատուհանին տակը կպառկի, մենք մահճակալ չունենք: Կես գիշերին անկողնիս մեջ լսեցի մեր զինվորներու անցնելը: Պատուհանին քով վազեցի

գիտնալու համար, ճակատե՞ն կդառնան, թե՞ ճակատը կերթան:

Վազելուս անզգուշությամբ կոխեր էի մեծ հորս ոտները: Ծերունին դառնացած պոռաց վերմակին տակեն.

-Գետի՛նն անցնիս դուն, գիտնալու համար, թե ուր կերթան, մի՞թե աչքով տեսնելու պետք կա. տեղդ հանգիստ պատկե, -ավելացուց հայրս ձայնը մեղմելով, -ու մտիկ ըրե, եթե զինվորները քաջ-քաջ կքալեն ու կերգեն, ասիկա նշան է, թե տուներնին կերթան, եթե լուռ են ու երերուն՝ ճակատը կերթան:

Զինվորները քաջ-քաջ կքալեին ու ռազմական երգեր կերգեին, քայց ոչ ճակատն էր երթալիք տեղը, ոչ ալ անկե կվերադառնային: Վերջեն հասկցա, որ բաղնիք կերթային:

Մասն երկրորդ

Ռազմամթերք

Հայ ազգը խաղաղասեր, հեզաբարո և կուլտուրական ազգ մըն է: Կհիշե՞ք ինչպես Հայկ նահապետը շղիմանալով Բել բռնավորին արարքներուն. գատվեցավ անկե, չվեց դեպի հյուսիս և խաղաղ ապրեցավ: Հայր կատե կոհվր և բոլոր կովի գործիքները, ուստի և տեսնելու էր, թե ինտոր ռազմին համար սահմանյալ գործիքները ծառայեցուց խաղաղ կենցաղին:

Այսպես՝ քաղաքներուն մեջ կանայք սկսան «շինելով» շրջել, առանց իրենց սիրող սրտերը մագ մը իսկ կոշտացնելու: «Պալատկաներ» թարգմանվեցին շրջագգեստի: Գյուղերու մեջ բանջարաքաղ կանանց հույլը կազմ գորաբանակ պիտի կարծվեր, եթե միայն գլուխներու լաշակը չըլլար: Իբրև կենցաղական գիծ, բոլոր նորափեսաներ իրենց հարսնացուներուն ընծա զինվորական կոշիկ պիտի տանեին, անանկ, որ 1918 թվեն ասդին ամուսնացող աղջիկները կազմեցին կոշկավորներու դաս, բռնելով անհետացող տրեխավորներու դասին տեղը:

Ժամանակին դերձակներն ու կոշկակարները աչք չէին բանար «շինելն» պալտո, ու «բատինկան» կոշիկ շինելն: Կունարկները, մոխրանոցներն ու փողոցները տեսնող մը ի տես անհամար պայտատեղերու, պիտի կարծեր, թէ հոս գինվորներու լեզեոն մը կապրի: «Կատյոլները» դարձան որպէս չափ՝ կաթ ու մածոն ծախելու և կնքաճաշ պատրաստելու համար: Սվինները շամփուրներու ծառայեցվեցան, հրացանները սկսեցին գործածել միայն հարսանյաց հանդեսներու և Տյառնընդառաջի տոներուն, երբ յուրաքանչյուր հրացանակիր աստվածահաճո գործ մը կատարելու համար գնդակ կարձակեր օդին մեջ, նայած քաջության, հարյուրեն մինչև հինգ հարյուր:

1918 թվի Տոայնընդառաջին Երևան քաղաքին մեջ, մինչև ինը հարյուր գնդակ արձակողները որպէս փաստ կարձանագրեն ժամանակի պատմիչները:

Ասկէ գատ ջրամանները օդի գործածվեցան. իսկ դիրքը փորելու սահմանված բահ ու բրիչները շաղգամի ու գետնախնձորի գուբեր փորելու ելան:

Ժամանակի մարդիկ այսպէս կխոսեին իրարու հետ:

-Մինա՛ս, կնիկ-տղաս քեզ ամանաթ, կոշիկս ծակվեր է, երթամ գինվոր գրվեմ, կոշիկ մը հագնեմ գամ:

-Սարգիս, վերարկուդ շատ է հինցեր:

-Ի՞նչ ընեմ իրավափառ, հիվանդ եմ, գացի գինվորագրվելու, չառին:

Կամ թէ.

-Համբարձում, ե՞րբ գամ, սանկ չորս փթի մը շաքար տանիմ:

-Սաքո ջան, այս տարի պահեստը իմ ձեռքը չէ:

Ահա այսպէս էր քաղաքական դրությունը, երբ Հայաստանը գորահավաք հայտարարեց:

Կայենին գոհը

Լուսավորյալ և պատվավոր երկրներու մեջ, երբ ազգ մը վտանգի մեջ է, անոր հասարակաց կարծիքը կ'ստանայ՝ «Հայրենիքը գոհ կ'պահանջէ»: Եվ գոհին սեղանին վրա կ'դնէ իր անդամներեն ամենն պիտանին, կրթվածը, ձեռներեցն ու հասկացողը: Մեկ խոսքով Աբելի նման կրնտրեն իր ոչխարներեն ընտիրները՝ կ'զոհեն հայրենիքին աստծուն: Սակայն, մեզ մոտ այդպէս չեղավ:

Նախկին կովոդ, փորձ ունեցող մարդիկ պահեստապետներ կարգվեցան, կուսակցական շէֆերը կամ ազգային խորհրդո անդամներ ընտրվեցան կամ կոմիսար: Կարող զինվորականները շտաբները լեցվեցան. բոլոր ինտելիգենտները ազգային խորհրդի կամ այլ գորահավաք մարմիններու մեջ մտան, որպէս գրագիր, թղթատար և բարապան:

Ով որ օձիք մը ուներ վզին անցուցած, գորական աստանին դիմելով ոչ թէ հրացան կիսնդրեր կովելու-մեռնելու, այլ պաշտոն մը՝ ապրելու և հարստանալու համար: Երիտասարդաց ծոցի գրպանները ուռած էին ամեն տարիքի վկայականներով, ազատականներով և ծննդականներով: Այդ շրջանին կարելի չէր գտնել 20-30 տարիք ունեցող մեկ մը Հայաստանին մեջ: Ժողովրդյան կեսը բարձրացեր 40-ի վրա էր թառեր, մյուս կեսը խոնվեր էր 19 տարու շնորհն ու կվախնար ոտքը 20-ին մեջ դնել: Ու հայությունը ձևափոխվեցավ ծերերն ու մանուկներն բաղկացյալ ազգի մը, և արբունքի հասած օրիորդները երիտասարդ մը չէին գտներ ամուսնանալու համար:

Չորահավաք մարմինները կշատնային միայն ազգային գործունեությամբ: Ամեն առտու ազդերը փողոցին մեջ աջ ու ձախ պատին՝ զինվոր կ'պահանջէին, բայց կննային ձայն բարբառո ի վերա պատի: Անհամար ազդերու պատճառով Երևանի և Ալեքսանդրապոլի փողոցներու պատերը մինչև այսօր իրենց վրա կկրեն թուղթերու հետքերը և կնմանին անվա երեսներու:

Թեև խոսքն քանի մը անգամ գործի անցվեցավ, ցանկացան բռնի գորք դրկել ճակատ, սակայն այդ գորահավաքը ավելի նմանվեցավ ճանճ բռնելուն: Մաս մը բռնելուն կթոնէին, մաս մը մատներու արանքն կճողոպրէին. մնացյալներն ալ՝ կես ճամփին:

Սա պէս կնկարագրէ սա գորահավաքը ականատես մը:

-Եթե ազգային խորհուրդը իր առաջին կոչեն անմիջապես ետքը սկսեր գորահավաքը՝ ես երեսուն տարեկան էի ու իսկական զինվոր, բայց որովհետև ըսելուն և ընելուն մեջ տարի մը անցավ, հիմա ես 31 տարեկան եմ ու զինվորութենե ազատ: Այս ընթացքով հուսով եմ, որ պիտի ազատվի նաև եղբայրս, որ քսանյոթ տարու է և թերևս որդիս, որ 8 տարեկան է:

Այսպես կընթանային պատրաստությունները Կովկասին մեջ, երբ առաջին պայմանաժամը լրացավ ու Տաճիկը զարկավ Երզնկային դուռը:

Զինադադար

Մենք նախորդ գլուխներեն տեսանք, թե ինչպես Ռուսը քաշվեցավ ու Տաճիկը ետ դարձավ, ինչպես հայ զինվորները երգեցին «Արշավենք եղբայրք, գնանք Տաճկաստան, ջարդենք թյուրքերին, փրկենք Հայաստան...» ու բաղնիք գացին, և ինչպես ժամանակակից մը անխղճորեն կոխեց պատուհանին տակ պատկած ծերունի հոր ոտները: Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ պատասխանվեցավ ներսեն:

Երբ Տաճիկը դուռը զարկավ, Հայաստանը Վրաստանին երեսը նայեցավ, Վրաստանը Հայաստանին: Երկուսն ալ անպատրաստ էին:

- Ի՞նչ կուզես, - ձայնեցին երկուսը միաձայն ներսեն:

- Ձեր ողջությունը: Զինադադար ըրեք՝ գամ քիչ մը խոսինք:

- Ընենք, - պատասխանեցին Թիֆլիսեն, - համեցեք Երզնկա տեսնվենք:

Ու երկար պատերազմի ընթացքին առաջին անգամ իրար հանդիպեցան:

Կովկասյան եղբայրները, առաջին նվազ չճանաչեցին Տաճիկին. վասնզի այն չորս տարվա կռիվներուն միայն անոր կոնակն էին տեսեր և կանգիտեին այդ կոնակին տիրոջ սա դեմքն ունենալը:

- Մեր միջոցով կովկասյան դեմոկրատիան իր ողջույնը կորկե տաճիկ դեմոկրատիային, - սկսեց Վրաստանը:

- Միայն այդքա՞ն. իսկ նորին վսեմությանը, Էնվեր փաշային ողջուն շե՞ք բերեր, -վրա տվա՞վ Տաճիկը, պեխերը կրծելով:
- Բերեր ենք, բերեր ենք, ինչպե՞ս չէ, իշտե սա ողջունը Էնվեր փաշային էինք բերեր, - վախցած շտկեց եղբոր խոսքը՝ Հայաստանն ու ավելցուց, - գիտե՞ք, ձերդ մեծություն, եղբայրս՝ Վրաստանը, կատարյալ երեխա է, շարունակ դեմոկրատիայի հետ կխաղա:
- Ի՞նչպես եք, աղե՞կ եք:
- Փառք տիրոջ, կապրինք, - պատասխանեց Տաճիկը մորուքը շոյելով ու գարմացական անոնց դարձավ: - Պա՛, ուրեմն դուք այդ քի՞թն ունեիք, որ կկովեիք մեզ հետ, բնավ երևակայած չէի, ո՛վ կկարծեր... ինչքան կնմանեք իրարու: Մեկ հոր որդի՞ եք: Ձեր հոր անո՞ւնը:
- Մորե խորթ ենք, հորե հալալ: Մեր հայրը Ռուսն է:
- Ռո՞ւսը կենդանի է:
- Դեռ չէ մեռեր, բայց անդամալույծ ընկած է տունը:
- Վա՛խ, վա՛խ մրսած կըլլա:
- Այո մրսեցավ: Գալիցիայի հաղթանակներու ատեն քրտնած պաղած եղավ: Այնքան ճապոնն ըսավ, թող գամ կպնեն կոնակդ տաքցնեմ՝ չուզեց: Տունն ալ մեծ է ու պատուհանները հյուսիսային:
- Իրա՞վ կըսեք: Անանկ է նե, առնիմ Գերմանիան, Բրեստ Լիտովսկը երթանք տեսության, չըսե թե՛ չեկան:
- Գեշ չըլլար, - ըսավ Հայաստանը այն եղանակով, ինչ եղանակով, որ ուրիշները «գեշ կըլլա» կըսեն:
- Ձեզմե ո՞րը շատ կսիրե իր հորը:
- Վրաստանն ու Ադրբեջանը, Հայաստանը մատնացույց ըրին:

- Երբ Ռուսը պատկեցավ, Հայաստանը ծածուկ տեղվանք շարունակ կուլար, աչքերը ուռած կըլլային, - ավելացուց Վրաստանը:

- Իրա՞վ... Բայց սա ձեր հասակը ինչ աղվոր է, մարդս նայելեն չի կշտանար, - ըսավ Տաճիկը:

Երբ Տաճիկը անոնց հասակին կնայեր, երեք եղբայրները նկատեցին, թե ինչպես ծովեցավ ու իրենց ոտքերու արանքեն դիտեց իրենց գորքերու քանակը: Ուստի անոր հայացքը դեպի վեր ուղղելու համար, սկսան արևին ու աստղերուն վրա խոսել ու հիանալ կձևացնեին լուսնյակին կաթնանման լույսին վրա: Ասոր հակառակ, Տաճիկը սաստիկ սիրահար կցուցներ ինքզինքը դաշտերու, մարմանտներու, բլուրներու և այն կողմը կնայեր:

- Երթանք ներս, ձերդ գերագանցություն, - ճարը կտրած, ըսավ Հայաստանը:

- Չէ, շնորհակալ եմ, երթամ պիտի, ուշ է: Ներսը թող մնա ուրիշ անգամվա:

Ու գնաց:

- Ծո, սա Տաճիկը այսքան քաղաքավարի՞ է եղեր, - դարձավ Վրաստանը եղբայրներուն, երբ Թիֆլիս կդառնային:

- Ես ալ այդ պիտի ըսեի... ինչքա՞ն սիրալիր: Հապա կըսեին հայ կկոտորե՞, սանկ կընե, նանկ կընե: Ծո, վա՛յ, ինչ բամբասանքներ են, է՛, - ավելացուց Ադրբեջանը հորանջելով:

Վրաստանն ալ հորանջեց:

Հայաստանն ալ:

Թիֆլիս հասնելուն երեքն ալ պատկեցան, բայց Հայաստանին քունը երկար ատեն չէր տանիր, բան մըն էր տեսեր Երզնկային մեջ, ասոր վրա կմտածեր:

Տեսակցության ատեն Վրաստանը ետևեն մոտեցավ և գաղտուկ կամթեց Տաճիկին կողքը: Տաճիկը ետև նայեցավ ու մտերմաբար ժպտաց: Այս դեպքը ցավ դարձավ Հայաստանին սրտին. «թուհ, փշանաս, դու, տղա՛», կըսեր ինքն իրեն, մարդս

այնքան վավաշուտ ըլլա, որ Տաճիկի մահ՞ն ալ աչք տնկե:

Այս մտածումներուն մեջ անիկա քնացավ վերջապես: Քնացավ Հայաստանը ու երագին մեջ տեսավ Անգլիան, որ չորս տարի կուգար ու չէր գար:

Առաջին անքաղաքավարությունը

Հայաստանը սանկ ամիս մը քներ էր - չէր քներ, մեյ մըն ալ ծառան լուր բերավ, թե Տաճիկը Երզնկան առավ:

- Ինչպե՞ս ... - աչքերը ճնկելով հարցուց Հայաստանը, - մեր գորքերը չդիմադրեցի՞ն:

- Չորք չկար: Մուրադն էր իր երեք հարյուր մարդերով: Այնքան օգնություն պտռաց, մարդ չհասավ, անոնք ալ թողին քաշվեցան:

- Վա՛յ, գետինն անցնեք դուք... ամա երագիս Անգլիան տեսա. սուտ չէ եղեր, որ կըսեն երագին մեջ սուրբ տեսնողը արթնանալու ատեն սատանայի կհանդիպի: Է՛, ինչնիցե, գացեք գորակոչի ազդ մ'ալ փակցուցեք պատերուն, նայենք ինչ կըլլա:

- Պատերու վրա ալ տեղ չի մնացեր, - հայտնեցին իրեն:

- Տեղ չկա՝ տանիքները պարզեցեք... ավանակներ, - բարկացավ Հայաստանը, փանթալոնը վեր քաշելով: Վրաստանը գարթնե՞ր է:

- Դեռ ոչ:

- Չայն տվեք այդ անգգամին:

Բայց դեռ զգեստներն ամբողջ չէր հագեր, երբ Տաճիկեն նամակ մը բերին իրեն, որու բովանդակությունը այս էր.

«Ձերդ գերագանցություն, ես Երզնկան առի, բայց չար դիտավորություն մը չունիմ դեպի ձեզ: Այն սիրալիիր տեսակցությունը, որ ունեցանք ասկե ամիս մը առաջ, բնավ տարակույս չի թողուր սրտիս մեջ, որ ոչ թե Երզնկան, այլ Մամախաթունն

ու Կարինն այ եթե ուզեմ, չեք մերժի:

Ընդունեցեք խնդրեմ հարգանացս հավաստիքը՝ ձեր Տաճիկ»:

Այս նամակին հետևյալ պատասխանն ղրկեցավ:

«Պարո՛ն Տաճիկ, ձեր արարքը առնվազն անքաղաքավարություն է: Ձեզ քաղաք պետք էր, թող մեզ հայտնեիք, ապա վերցնեիք, գալով Մամախաթունին ու Կարինին, պետք է ըսենք, որ այդ քաղաքները մերը չեն. մենք այ Ռուսեն ենք փոխ առեր. հետևաբար չենք կրնար ձեզ տալ բան մը, որ մեզի չի պատկաներ: Ընդունեք խնդրեմ, պարոն Տաճիկ, մեր հարգանաց հավաստիքը և այլն»:

Այս նամակն ղրկելին զկնի, նորեն պատկեցավ Հայաստանը, տեսնելու համար, թե սա անիրավ Անգլիան ե՞րբ պիտի գար վերջապես:

Այս անգամ երագին մեջ տեսավ Ֆրանսիան, որ Պողոս Նուբար փաշան գրկած փաղարուջ ձայնով մը կըսեր:

-Ի՞նչ կուզես, Պողոս, Հայաստա՞ն, անկախ Հայաստա՞ն, լավ, լավ, համբերե, քեզի անկախ Հայաստան տամ... միայն Կիլիկիան չուզե՛ս:

Կիլիկիան ա՛խ, թո՛ւ, Կիլիկիան փիս է, Անատոլիան աղվոր է:

Երկրորդ անքաղաքավարություն

Մինչ երագին մեջ տեղի կունենար վերոհիշյալ քաղաքական անցուղարձը, Տաճիկը անդին իրականության մեջ ճամփա կկտրեր: Անիկա հասավ ու գրավեց Մամախություն՝ գործելով երկրորդ անքաղաքավարությունը: Եվ ժամանակ չտալով Հայաստանին զարմանալու, գրեց անոր այս նամակը:

«Ձերդ գերագանցություն, պատիվ ունեցա ստանալու ձեր նամակը, որով բարեհաճած էիք հայտնել, թե Մամախաթունն ու Կարինը մերը չեն. ես գրավեցի մեկը և պիտի գրավեմ մյուսը: Ուրախ եմ, որ ձերը չեն, վասնզի երբեք չպիտի ցանկանայի որևէ տհաճություն պատճառել ձերդ գերագանցության, գրավելով որևէ բան, որ ձեզ է սեփական: Ռուսը եթե կհարցնե՝ ուր է քաղաքներս, ըսեք

Տաճիկը առավ: Ընդունեցեք հարգանացս հավաստիքը՝ ձեր Տաճիկ»:

Այս նամակին Կովկասը հետևյալը պատասխանեց.

«Պարո՛ն Տաճիկ, երբ նախորդ նամակին մեջ գրեր էինք թե քաղաքները մերը չեն... գիտե՞ք ինչ, ճիշտը խոսած, Ռուսը մեզի էր տվեր ի սեփականություն՝ ուրեմն այդ քաղաքները մեզ է սեփական: Արդ, հայտնելով այդ մասին՝ հույս ունենք թույլ կուտաք մեզի հուսալ, որ շուտով ետ կդարձվեն ձեր կողմն թյուրիմացությամբ գրավված գույգ քաղաքները: Ընդունեցեք, պարո՛ն Տաճիկ, հարգանացս հավաստիքը և այլն»:

Այս նամակին վրա, Տաճիկը ամենայն սիրով թույլ տվավ անոր հուսալու, որ այդ քաղաքները ետ կվերադարձվեն. միայն թե... ետ չդարձուց:

Թե ինչ պատահեցավ հետո, այդ կտեսնենք հաջորդ գլխուն մեջ:

Լուրջ պատրաստություններ կամ

Կովկասը հանաք չի սիրեր

Երբ Տաճիկը գրավեց Մամախաթունը, Հայաստանը պատկած տեղը շոշափեց՝ տեսնելու համար, թե տե՞ղն են արդյոք իր քաղաքները: Տեսավ պակաս կուգա: Վեր թռավ, լվացվեցավ, պահարանին մեջ Ռուսեն մնացած ապուխտ, կոնյակ ու կոնսերվ կար, կերավ ու հետևյալ պատրաստությանց անցավ:

Նախ ըսեմ, որ հայի մոտ երկու տարի ի վեր հյուր էր իր եղբոր որդի Արևմտահայր: Թեև ըսողներ կան, որ ասիկա հարազատ եղբայրն է հային, բայց ոչ, ասոնք նույնն են իրար հետ, ինչ որ նահապետական դարուն Աբրահամն ու Գովտր... Հա, անիկա դարձավ Արևմտահային և ըսավ:

-Օգնե ինձի ինչով կրնաս, Կարինը ամրացնենք միասին:

Արևմտահայը պատասխանեց:

-Ես ունիմ անթիվ խորհուրդներ, կոմիտեներ, գործադիր մարմիններ, հանձնաժողովներ, մասնաժողովներ, որբախնամներ, կուզես նե համագումար մը կազմակերպեմ ասոնցմե, թող երթան Կարին կարծիք հայտնեն:

Գեշ շրլար, մտածեց Հայր, երբ Տաճիկը տեսնե, թե քաղաքին մեջ համագումար կա և կարծիք կհայտնվի, չպիտի ուզենա խանգարել:

Կարնո մեջ կար 600 թնդանոթ անսպառ ռուբ և Տաճիկի ունեցածեն ավելի գորք, ուզենար նե ջարդուփշուր կրներ գայն. սակայն Հայաստանին նպատակը չէր կազմեր մարմնական պատիժներով խելքի բերել հակառակորդն, այլ կրթիչ միջոցներով, նուրբ ձևերով հասկացնել իր միտքը:

Այս պատճառով հրաման տվավ բերդապահ թնդանոթային գնդին, Տաճիկի երևալուն բնավ չկրակել, այլ դատարկ թնդանոթներու բերանները շեշտակի հառել թշնամուն աչքին մեջ, որ ամչնա ու քաշվի:

Շետո, Կարնո մեջ կար անսպառ մթերք, հագուստ և ուտելիք: Հայաստանը մտածեց ներսեր փոխադրել գանոնք, դժբախտ պարագային Տաճիկին ձեռք չիյնալու համար: Բայց որովհետև այդ անսպառ մթերքը կրելով չէր հատնիր, ուտի խնամատարական, եղբայրական օգնության, գյուղատնտեսական, զինվորական միության, որբախնամ և այլն կոմիտեներուն՝ թվով 68 կոմիտե, շտկեց ու Կարին դրկեց, որ այդ մթերքները տեղնուտեղը ուտեն:

Մինչդեռ Հայաստանն այս պատրաստություններով էր զբաղված, Տաճիկը Մամախաթունին մեջ դարձավ իր խոհարարին և ըսավ.

-Դուն օջախը կպցուր, կերակուրը դիր վրան, ես երթամ Կարինն գրավեմ՝ գամ ուտեմ:

-Կուշանաս ջանըմ, կերակուրը կպաղի, - առարկեց խոհարարը:

-Դեռ կերակուրիդ սխիը չբրդած, ես հոս եմ:

Ահավոր ճակատամարտ էրգրումի տակ

Շարժման լուրը կայծակի արագությամբ Կովկաս հասավ: Հայաստանը թունդ ելավ, անհկա հատաչ քաշեց իր ուժերը: Ալ մտածելու ժամանակ չէր մնացեր. մաքրեց ու կարգի բերեց իր մարմիններն ու կոմիտեները. հայտնի եղավ, որ Արևմտահայր անպատրաստ էր համագումարին, վասնզի չէ հաջողած ուղղակի, գաղտնի ընդհանուր և հավասար քվեարկությամբ ընտրություններ կատարել:

Մեր ամբողջ ուժը կբաղկանար երեք հազար զինվորներե, 68 ուսիչ մարմիններե և 600 բաղաձայն թնդանոթներե, որք կոչված էին իրենց բարոյական ազդեցությունը ի գործ դնել անկիրթ թշնամու վրա:

Դրությունը այդպես էր, երբ Տաճիկը հրաման ըրավ իր գորաց՝ առաջ շարժվելու: Անոր ուժը կբաղկանար 300 զինվորներե, որոց կառաջնորդեին նույն թվով շվաքներ առաջին ինկած: Խորամանկ Տաճիկը իր հարձակման ատենները դիտմամբ երեկո էր ընտրեր, երբ շվաքները երկար կըլլան ու ահարկու:

Երբ Տաճիկը Կարնո պատին մոտեցավ, 600 թնդանոթներ մեկեն... լոեցին: Տաճիկը զարմացավ և զարմանքը թնդանոթներու լուռ հայացքներու տակ անկարգ քրքիջի փոխվեցավ: Տաճիկը ուշքի եկավ ու նորեն հարձակվեցավ: Մարտը բորբոքվեցավ, երկուստեք իրար վրա խոյացան անհնարին հարվածներով: Կովին հաջողությունը մեր կողմն էր դարձեր, երբ արևի տաք ժամանակ հանկարծ մեր գորաց շվաքները դավաճանությամբ կովողներու ետևն անցան: Այս դեպքը լքումն առաջացուց մերիններին մեջ և գորքը կոնակ դարձնելով փախավ:

Տաճիկը մեր թնդանոթներու տեղատարափ լուռության տակ քաղաքը մտավ:

Այս ճակատամարտին մեջ մեզմե ինկավ 0,05 զինվոր, իսկ թշնամիեն ինկան այնքան, որքան իրենք հարմար սեպեցին:

Կովկասը սկզբունքով կորոշե

կովիլ վերջապես

Այս անցքերուն զուգընթաց կատարվեցան կարգ մը դեպքեր, որ մեծապես ամչցուցին թե՛ Հայն, և թե՛ Վրացին: Անոնք տեսան որ Տաճիկը թեն կժպտա՝ բայց հանաք չի ըներ: Տաճիկը տեսնելով, որ Կովկասը իր հետ քրիստոնեաբար կվարվի՝ մեկ քաղաքը շտված հաշորդը կպարպե, սկսավ բոլոր քաղաքները գրավել:

Այսպես կարճ ժամանակվա մեջ առանց դժվարության գրավեց Վան, Խնուս, Ալաշկերտ, Կարաքիլիսե, Երզնկա, Մամախաթուն, Կարին, Քեովրիքոյը Հայաստանն ու բազմաթիվ ավաններ Վրաստանն: Այս բավական չէ: Տաճիկն այս վարմունքն քաջալերված, երեսն այնքան պնդացուց, որ չբավականանալով քաղաքավարի իրեն հրամցուցած քաղաքներով, սկսեց Կովկասի բոլոր հավնած քաղաքները ուզել:

Ասոր վրա Հայն ու Վրացին բարկացած որոշում կայացուցին, ոչ մեկ քաղաք առանց կովի չտալ:

Բայց թող ներվի ինձ ըսել՝ թշնամին շատ էր պնդերես:

-Լավ, - ըսավ Տաճիկը, - կովեք ապա տվեք, ես դեմ չեմ, միայն թե անպատճառ տաք:

Այս որոշումին համաձայն Տաճիկը Բաթումին մոտեցավ, պատի մը տակ կայնեցավ, որ գնդակներն չվնասվի, ու խնդրեց Վրաստանն, որ շտապեն շուտ-շուտ կովեն ու քաղաքը հանձնեն, առարկելով, թե ինքը շտապ գործ ունի անգլիական ճակտին վրա:

Վրացին վեց ժամ հերոսաբար կովեցավ, զենքը կախեց պատեն ու ձայնեց Տաճիկին:

-Տեսա՞ր, այսպես կկովեն: Դե հիմա հրաման քաղաքն առ:

-Կուզես քիչ մըն ալ կովե, - ըսավ Տաճիկը:

-Ո՛չ, բավ է, հող պատին տակ կրնաք պաղիլ: Եթե դարձյալ կռիվ կուզեք՝ ներս եկեք, հանգիստ օր մը նորեն կովի կելլենք, - պատասխանեց Վրաստանը:

Թշնամին երկու հարյուր գորքով Բաթում մտավ, դուռը կողպեց, վառարանը կպցուց ու ոտները հանելով սկսեց չորցնել (ոտը ծովն էր ինկեր):

Այս հաջողութենեն քաջալերված, Տաճիկը լուր դրկեց Կարս՝ թե դուք հող կովեցեք, մինչև ես Արդահանն ու Սարիղամիշն առնեմ, գամ Կարսը գրավեմ:

Այս եղանակով գրավվեցան բոլոր քաղաքները, միայն Վրաստանը սխալվելով՝ Օգորգեթն առանց կովի հանձնեց, որը շտկելու համար խնդրեց Տաճիկին քաղաքեն ելլել, ինքը մտնե՛ քիչ մը կովե, ապա հանձնե:

Դեպքերն այսպես ընթանալով, կարճատեմն Կովկասյան եղբայրները սարսափով տեսան, որ իրենց քաղաքներն ամբողջովին ձեռքե կելլեն: Ասոր վրա մայիսի մեկին ժողով մը գումարելով, նոր տոմարին գործածությունն ընդունեցին: Ժամանակ մըն ալ նոր տոմարով հաղթեցին, մինչև որ եղբայրներու բաժանումով հիմնական փոփոխություն մտավ անոնց ընտանեկան դրության մեջ:

Կովկասյան եղբայրները

կբաժանվին

Ոչինչ ավելի դառն բան կա պատմաբանի մը համար, քան պատմել այն սրտառուչ անջատումն, որ տեղի ունեցավ երեք եղբարց միջև (դուք լաց մի՛ լինիք, ես շատ եմ լացեր):

Եթե չեք մոռացեր, պատմությանս նախորդ գլուխներեն միույն մեջ ես ըսի, որ Թիֆլիսը Կովկասի դահլիճն էր, և երեք եղբայրներն ալ հավասար իրավունքներ ու ելումուտ ունեին հոն: Ամեն երեկո հավաքված Սպիտակ դահլիճին մեջ կարծիք կհայտնեին սիրով, եղբայրաբար:

Բայց այս օրերը երկար չտևեց:

Երեկո մը, երբ Վրաստանը եղբարց հետ քաղցր ու անուշ կգրուցեր, Գերմանիան դուրս կանչեց ու բան մը փսփսաց ականջին:

Երբ վերստին դահլիճ մտավ, Վրաստանն ալ այն ասուն-խոսուն Վրաստանը չէր: Սմբած, խոժոռ, քիթը կախ, եկավ նստեցավ սեղանին առջև և ոչ մեկ հարցի չէր պատասխաներ:

-Ի՞նչ եղավ քեզ, տղա՛, - հարցուցին Հայաստանն ու Ադրբեջանը:

-Բան չէ: Ես կբաժանվիմ ձեզմե:

-Բաժնվե, ես աթոռս կքաշեմ դահլիճին մեկ անկյունը և ինձի համար կխորհիմ, - ըսավ Ադրբեջանը:

-Չըլլար, աս տունեն պիտի երթաք, ասիկա իմս է:

Երկու եղբայրներ, Հայաստանն ու Ադրբեջանը նշանակալից իրարու նայեցան...

-Ինչպես... տղա՛, դուն մեզ կվոնդե՞ս մեր հորենական տունեն, - դարձավ անոր Հայաստանը:

-Ինչո՞ւ վոնդեմ, կըսեմ, գացեք ձեր տուները շենցուցեք. երեքս մեկ տան մեջ... մարդ չի կրնար շապիկ անգամ փոխել:

-Օո՛, ապերախտ, - ըսավ Հայաստանը, - աս տունը ես իմ կոնակովս եմ շիներ ողորմած հորս հետ... թո՛ւ քո երեսին, տղա՛, մեղք չկար խեղճ հորս, որ կըսեր, ասիկա անատակ որդի է, ինձի չի սիրեր, բայց վերջեն մեծ ժառանգություն պիտի ստանա. վայ, վայ, վա՛յ... լավ թող այդպես ըլլա: Ես կերթամ, - ըսավ ու դուրս ելավ դահլիճեն: Երբ դուրս ելավ, տեսնողներ եղան, թե ինչպես արցունքի երկու կաթիլ երևացին Հայաստանի աչքերուն մեջ:

-Դե՛, դուն ալ ելիր, - դարձավ Վրաստանն Ադրբեջանին:

-Լսե, ծո, ես քեզի չեմ խանգարեր, ես հոս ինձի համար լուռ...

-Չեմ ուզեր, պիտի ելնես:

Ու որովհետև ասիկա կհամառեր ելնել, Վրաստանը երկու ծառա կանչեց, որոնք բռնելով անոր ոտ ու գլուխեն, դուրս նետեցին Ճերմակ պալատեն: Ադրբեջանը կպոռար.

-Այ կարդա՛շ, ախր ամոթ է, այսպես չեն ըներ:

Այս կերպ պալատը պարպելով, դուրս ելավ, դուռը կողպեց, բանալին գրպանը նետեց՝ կերթար: Սրահին մեջ, տեսավ, կծկված էր Հայաստանը, կուլար:

-Հաղե՛, քալե, շուտ գնա Երևան, ես սրահն ալ կկողպեմ, - ըսավ Վրաստանը, հրելով իր վաղեմի եղբորը:

-Անաստվա՛ծ, ախր Տաճիկն Ալեքսանդրապոլն առեր է, ճամփա չի տար, է՛, սրտիդ մեջ գութ չէ՞ մնացեր:

Ու երբ Վրաստանը դուրս կելլեր, շատերը տեսան, թե ինչպես Հայաստանը բազկատարած դեպի երկինք նայեցավ ու շուրթերը շարժեց: Անիկա անիծեց Վրաստանին:

Նույն երեկո Վրաստանը Ճերմակ դահլիճն ավլել տվավ, ճրագը վառեց ու ինքզինքին անկախ հայտարարեց:

Ասոր վրա Ադրբեջանն ու Հայաստանն ալ իբր ժառանգություն հասած քանի մը չուլ ու փալաս ուսերուն ձգած, իրենց տներն ինքզինքնին անկախ հայտարարելու կերթային:

Պահ մը թողունք Վրաստանին իր խրախճանքներուն հետ, մենք Հայաստանին դառնանք:

Տաճիկը, որ ամբողջ ժամանակ կատակ էր ըրեր կովկասյան եղբայրներուն հետ, առանց ուշք դարձնելու անոնոց նոր տոմարին, հին տոմարով գրավել էր ողջ երկիրը: Երզնկայեն՝ Ալեքսանդրապոլ էր հասեր: Կջոկեր, հայերեն չորերը լեցնելով սարագները՝ կվառեր, իսկ թացերը կղրկեր Էրզրում՝ չորացնելու:

Երևան գալուն չգիտությամբ կոխեց քնած երևանցոց ոտը, որ մինչև Սարդարապատ էր երկարեր: Երևանը քնած տեղեն վեր թռավ և չգիտությամբ դիպավ Տաճիկին դնչին և քիչ մը ցավցուց, բայց վերջեն ներողություն խնդրեց, շոյեց ցավցած տեղը, ձեռքեն բռնեց, նստեցուց երկաթուղին և Երևան բերելով՝ Պարսկաստան անցուց:

Ի վարձք այս բանի, Տաճիկը Հայաստանին անկախություն պարգևեց, գաղթականությունը շրջականերեն Երևան լեցուց և ըսավ հայ կառավարության.

-Հսկե ասոնց վրա, թող կամաց-կամաց մեռնին, ես երթամ Բաքու գամ՝ քո վարձքը հատուցանեմ...

Հայաստանը թաղեց մեռելները որքան տեղ կար, երբ այլևս տեղ չմնաց, ելավ Ավետիս Ահարոնյանը Պոլիս դրկեց, որ գերեզմանոցի տեղ խնդրե սուլթանեն:

Ժամանակի պատմիչը սապես կգծե Հայաստանին սահմանները: Այն տարածությունը, կրես, որ տվավ Տաճիկը հայուն, հին ատենները թագավոր մը կնվիրեր գիշեր մը իրեն աղվոր հեքիաթ պատմող աղախնին: Եվ վասնզի դիրքը դարիվեր էր, հաճախ, երբ մայր մը իր որդին գրկած Հայաստանի մեջ կքնանար, գիշերը տղան կոծալով Տաճկաստանը կգլորվեր:

Երկարահասակ մարդիկ պառկելու ժամանակ կզգուշանային ոտներն ըստ կարելիվոյն մեկնիլ, վասնզի քնած տեղը տաճիկ սահմանապահները կհանեին անոնց գուլպանները: Ծխողները գլանակին մնացորդները ծխափողեն դուրս փչելու համար երեսնին դեպի Վրաստանը շուռ կուտային, որ չըլլա թե Տաճկաստան իյնալով գինադադարի խախտումն նկատվե, որուն Տաճիկն ակնդետ կսպասեր:

Այս անկախությունը, որ Տաճիկն էր տվեր, Հայաստանը կառներ ծածուկ տեղ կնայեր ու սիրտը կխառներ: «Բայց հոգ չէ, կմխիթարեր ինքզինքը. եթե Տերը հաշողեց, Անգլիան ինձի նոր անկախություն մը պարգևեց, ասիկա կնվիրեմ իմ հավատարիմ դաշնակից եզդիներուն: Թող տանին, անոնք ալ անկախ ըլլան, խեղճ են»...

Ի՞նչ է սերը

Միրո մասին բանաստեղծները կրսեն, թե մարդս մեկ անգամ կրնա սիրել, սերը մեկ է, ինչպես մահը մեկ է: Բայց ինձի անանկ կուգա, որ այս միտքն ավելի շատ ոտանավորի հանգերը տեղ բերելու համար է ըսված՝ քան ճշմարտության:

Եթե չեք մոռցեր, մենք մեր պատմության սկզբին ըսինք, որ Հայաստանը կսիրեր համաձայնության աղջիկներեն՝ Անգլիո:

Բայց հիմա պիտի տեսնենք, որ Հայաստանը համաձայնության տունը մտնելով, ինչ աղջիկ տեսավ՝ սիրեց: Արտաքին գեղեցկությունն ավելի անիկա օժիտի կմիտեր. աղջիկ մը կուգեր առնիլ, որ իր հոգուն խաղաղություն բերեր, իսկ երկրին՝ ինքնավարություն: Ով այս բաները տալու խոստումներ ըներ անմիջապես մատնին կհաներ՝ անոր մատը կանցուներ:

1914 թվին Ռուսն ըսավ, թե հայուն ինքնավարություն կուտամ: Այս խոսքերուն վրա վեց ժամ չանցած՝ Պետերբուրգ հասան հայուն խնամախոսներն, ըսելու, թե՛ կսիրեն քեզի: Սակայն երբ հայուն հայտնի եղավ, թե անիկա Հայաստանը կուգե առանց հայո՛ւ՝ ատեց գայն և ճամփա ընկավ դեպի Փարիզ: Երբ տեսավ Ֆրանսիա Կիլիկիա կուգե՝ ատեց գայն ու գնաց Անգլիո առաջ ծունկ չոքելու, իսկ երբ Անգլիա Ղարաբաղն ու Լոռին իրեն չտվավ, ատեց գայն և գնաց իր խոցված սիրտն Ամերիկային բանալու: Ամերիկան խղճաց Հայաստանին, կաթ և հույս տվավ, և աստով ալ կապրի ան մինչև օրս:

Վերջաբան

Այդ օրեն անցեր է մոտ 365 օր: Շատ բան է փոխվեր:

Կովկասյան եղբայրներն այլ հասեր են իրենց մուրագին և ծներ մանուկ հանրապետություններ, որք տակավին չեն կնքված:

Այս երեք մանկունք իրար հետ խաղցած ատեն, հաճախ կտոր մը հողի վրա կկովեն ու վազելով կերթան Թիֆլիս նստող եվրոպացի դաստիարակին գանգատ: Դաստիարակը «դե՛, խելոք» կմոռա քթին տակ ու իր հաշիվներուն կդառնա:

Հայաստանն այլ հարուստ է հիմա ու շենության կողմն կրնա մրցիլ տանուտեր Խաչոյին տանը հետ: Այսպես Հայաստանն իր դռնեն 1400 պաշտոնյա դուրս կհանն, 400 գինվոր, 7000 կոմիսար, 8000 լիագոր, 70 մինիստր, 70 մինիստրացու, 2 աշխատավոր, 3 աշխատանքի պաշտպանության կոմիսար, գանձարանի մեջ կեռա, եփ կուգա նոր թղթադրամը, մինիստրներու սնդուկներուն մեջ կպճպճան 7 տարվա հին... հաշիվները: Իր հովանու տակ կգտնվին հսկա «Կոռպերատիվներու միությունը», որուն մեջ թաթերը լիզելով ելումուտ կընեն հազարավոր պաշտոնյաներ: Սուճուխը կախ-կախ, տուլմաները թիթեղներու մեջ սեր կերգեն: Սեր, գինի, երգ՝ ահա այն ֆակտորները, որոնք անհրաժեշտ են արևելյան իմաստով պետություն կազմելու համար:

1918թ.